साधकतमं करणम्

राहुलमाइतिः

उपोद्घातः 'साधकतमं करणम्' [अष्टाध्यायी १.४.४२] इत्यस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः– साधकतमम् इति करणम् इति च। उभे अपि पदे प्रथमैकवचनान्ते स्तः। साध्नोतीति साधकम्। कर्तरि अर्थे साध संसिद्धौ धातोः 'ण्वुल्तृचौ' [अष्टाध्यायी ३.१.१३३] इति सूत्रेण ण्वुलि, वोः स्थाने 'युवोरनाकौ' [अष्टाध्यायी ७.१.१] इति अकादेशे च साधकम् इति पदं निष्पद्यते। केचन तु साध्नोत्यनेन इति साधकं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' [अष्टाध्यायी ३.३.११३] इति सूत्रे बाहुलकपदानुरोधात् करणे ण्वुलि साधकपदं साधयन्ति, परन्तु तथा बाहुलकात् करणे ण्वुलः कल्पनापेक्षया यथाप्राप्तं कर्तरि ण्वुलि कृते अपि दोषाभावात् व्याख्यान्तरकल्पना नाश्रीयते। ततश्च साधकशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' [अष्टाध्यायी ५.३.५५] इति सूत्रेण तमप्प्रत्यये साधकतमम् इति पदं निष्पद्यते, तस्यैव प्रथमायाः एकवचनान्तं पदं साधकतममिति। करणम् इति च कृञ्धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' [अष्टाध्यायी ३.३.११३] ल्युटि कृते निष्पन्नं पदम्। साधकतमम् इति हि संज्ञिवाचकं पदं, करणम् इति च संज्ञावाचकं पदम्। सूत्रे 'कारके' [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति पदम् अधिक्रियते तच्च प्रथमान्ततया विपरिणमते। अर्थात् साधकतमं कारकं करणसंज्ञकं भवति। वस्तुतः साधकतमम् उद्दिश्य करणसंज्ञा अनेन शास्त्रेण विधीयते।

सूत्रार्थः ननु साध्नोति इति साधकं, साध्यते अनेन इति वा साधकम् इति व्युत्पत्त्या किं साधकम् इति कैमर्थ्याकाङ्क्षा जायते। तस्योत्तरम् अस्ति क्रिया इति। अर्थात् क्रियां साध्नोति यत्, क्रिया साध्यते येन इति वा तत् कारकं करणसंज्ञकं भवति। अर्थात् क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टम् अतिशयितं साधकं तत्कारकं करणसंज्ञकं भवति। तमप्प्रत्ययार्थो हि प्रकृष्टत्वम् अतिशयितं वा। ननु प्रकृष्टत्वं चात्र कीदृशं यतो हि सर्वेषाम् अपि कारकाणां क्रियासिद्धौ उपकारकत्वं वर्तते एव। तदोच्यते नागेशेन– अतिशयश्च "यद्व्यापारानन्तरम् अव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तत्त्वम्" [१२] अर्थात् यत्कारकनिष्ठाव्यापारानन्तरं क्रियोत्पत्तिः तस्यैव कारकस्य करणसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। उक्तञ्च वाक्यपदीये भर्तृहरिणापि–

क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापाराद् अनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥ [वाक्यपदीयम् ३.७.९०]

उदाहरणञ्च– रामेण बाणेन हतो वाली इति। अत्र हननक्रियायां रामस्य यथा उपकारकत्वं वर्तते, तद्वत् बाणस्यापि, वालिनः अपि। तथापि बाणनिष्ठव्यापारानन्तरम् एव हननक्रियासिद्धौ बाणस्य प्रकृष्टोपकारकत्वाद् अनेन शास्त्रेण करणसंज्ञा भवति। करणसंज्ञकत्वाच्च 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' [अष्टाध्यायी २.३.१८] इति सूत्रेण तृतीयाविभक्तिः भवति।

तमपः वैय्यर्थम् ननु यद् उक्तं प्रकर्षविवक्षायां सूत्रे अस्मिन् तमब्ग्रहणं, तन्नापेक्षते। यतो हि अस्मिन् सूत्रे 'कारके' [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति सूत्रस्याधिकारः वर्तते, तत्र च कारके इति पदं कृञ्धातोः ण्वुलि करोतीति कारकं इति व्युत्पत्त्या निष्पादितः। किं करोति इति चेत् क्रियां करोति इति कारकम्। अस्य सूत्रस्य भाष्ये अपि इदं पदं पदान्तरेणाह भाष्यकृत् "साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति" [१३]। कारकपर्यायवाचकत्वे साधकशब्दं च बहुत्र निर्वक्ति भाष्यकृत्। तद्यथा 'उपपदमतिङ्' [अष्टाध्यायी

[१२] 'साधकतमं करणम्' [अष्टाध्यायी १.४.४२] इति सूत्रस्य महाभाष्यस्य उद्द्योतटीकायाम्।
[१३] 'कारके' [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति सूत्रस्य महाभाष्यम्।

dīpaśikhā/v5/2023/Rahul Maity/pp. 18-21

२.२.१९] इति सूत्रभाष्ये आह– “साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति इति”, “अन्वर्थम् इति चेद् अकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः” इति वार्तिके अपि कारकपदस्य अन्वर्थत्वं नाम करोतीति कारकम् इति यदा आश्रीयते तदा अकर्तरि कर्तृशब्दः उपपद्यते इति आशङ्का कृता कैयटेन [१४]। अनेनापि ज्ञायते यत् करोति इति व्युत्पत्त्या क्रियां करोति इत्येव आशयः भाष्यकारस्य। अतः कारके इति यत् पदं सूत्रे उपतिष्ठते तस्यार्थः “क्रियानिर्वर्तकम्” इति, तच्च साधकसमानार्थकम् एव। अतः क्रियासिद्धौ यद् उपकारकं तत्कारकम् इति व्युत्पत्त्या अपि कारकशब्दाद् एव साधकार्थः लब्धः, अतः सूत्रे साधकग्रहणं व्यर्थं भवति। तद् एव व्यर्थं सत् अतिशयेन यत् साधकम् इति प्रकर्षार्थं ज्ञापयिष्यति, अतः नात्र प्रयोजनं किञ्चित् पश्यामि तमब्ग्रहणस्य। इत्येतत्सर्वं प्रकरणं बुद्ध्या विविच्य भाष्यकारैः उक्तं– “तमब्ग्रहणं किमर्थम् इति” [१५]। साधकं करणम् इत्येव उच्यताम्। अस्य तात्पर्यम् इत्थम् अस्ति यत् काराकाधिकाराद् एव साधकत्वे लब्धे यद् अत्र साधकग्रहणं करोति आचार्यः तज्ज्ञापयति प्रकृष्टेन यद् उपकारकं तस्यैव करणसंज्ञा भवति। प्रकर्षश्चात्र पूर्वोक्तः नागेशसम्मतः एव। अतः नार्थः तमब्ग्रहणेन।

तमपः ग्रहणाभावे दोषः तमब्ग्रहणाभावे दोषम् उद्भावयन्नाह आचार्यः– साधकं करणम् इत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत। यतो हि अपादानादीनि सर्वाण्यपि कारकाणि क्रियासिद्धौ साधकानि एव भवन्ति। परन्तु तमब्ग्रहणे क्रियमाणे अयं दोषो न भवतीति।

दोषपरिहारः तत्रोच्यते तमब्ग्रहणाभावे अपि दोषोऽयं निवारयितुं शक्यते, कथम् इति चेद् उच्यते– करणसंज्ञायाः प्राग् याः संज्ञाः उक्ताः ताः अपवादत्वात् भविष्यन्ति, अर्थाद् अपादानविषये यदि करणसंज्ञा प्रसज्येत तर्हि न क्वचिद् अपादानस्य प्रसक्तिः इति कृत्वा, निरवकाशविधिः बलवती भवति इत्यतः अपादानादिविषये करणसंज्ञा न स्यात्, उक्तञ्च भाष्यकृद्भिः– “अपादानसंज्ञाम् उत्तराणि कारकाणि बाधन्ते” [१६] इति। कर्मादिषु परसंज्ञाविषयेषु चोच्यते परत्वात् करणसंज्ञायाः ताः बाधिकाः भविष्यन्ति, अतः तमब्ग्रहणाभावे अपि दोषः नास्ति इति तात्पर्यम्।

पुनः शङ्का तत्परिहारश्च ननु धनुषा विध्यति इत्युदाहरणे अपायक्रियायुक्तत्वात् धनुषः अपादानसंज्ञा प्राप्नोति, क्रियासाधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति, उभयोः संज्ञयोः कतरा स्याद् इति सन्देहः जायते, तत्र सर्वासु संज्ञासु करणसंज्ञायाः अवकाशः अस्ति, इत्यतः सा सावकाशा, अपादानसंज्ञा तु अपायक्रियासिद्धौ एव प्राप्ता, अतः इयं संज्ञा निरवकाशाविधिः, अतः निरवकाशत्वात् अपादानसंज्ञा एव स्यात् इति दोषे प्राप्ते, तमब्ग्रहणे क्रियमाणे प्रकृष्टोपकारकत्वात् करणसंज्ञा एव स्यात्, इति दोषस्य परिहारः सम्भवतीति चेद् उच्यते तमब्ग्रहणाभावे अपि प्रकर्षः गम्यते एव। ननु तमब्ग्रहणाभावे कथं प्रकर्षः गम्येत इति चेद् आह– लोकतः एतत् सिद्धं भवति। लोके यथा प्रकृष्टम् आश्रित्यैव कार्याणि सिध्यन्ति, तद्वद् इह व्याकरणे अपि। लोके यथा अभिरूपाय कन्या देया इत्यस्य अभिरूपतमाय कन्या देया इति तात्पर्यार्थः गम्यते तद्वद् अत्रापि सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सिद्धे प्रकृष्टोपकारकस्यैव करणत्वं स्वतः सिध्यतीति भाष्यकृदाशयः। तदेवाह भाष्यकारः प्रकृतसूत्रभाष्ये “सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतमम् इति विज्ञायते”। [१७]

तमब्ग्रहणेन ज्ञाप्यं वचनम् ननु तर्हि तमब्ग्रहणं व्यर्थम् इति तु साधितम्, इदानीं तर्हि किं तत्पदं

[१४] ‘कारके’ [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति सूत्रस्य महाभाष्यस्य प्रदीपव्याख्यायाम् (द्वितीयखण्डः)।
[१५] ‘कारके’ [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति सूत्रस्य महाभाष्यम्।
[१६] ‘आकडारादेका संज्ञा’ [अष्टाध्यायी १.४.१] इति सूत्रस्य महाभाष्ये।
[१७] ‘कारके’ [अष्टाध्यायी १.४.२३] इति सूत्रस्य महाभाष्ये।

सूत्रे पठनीयम् उत त्यक्तुं शक्यम् इति चेद् वृद्धिरेचिस्थं भाष्यं स्मर्यते विद्वद्भिः– “प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्”[१८] अतः तमब्ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकं भविष्यति, किं तज्ज्ञापनम् इति चेद् आह– कारकसंज्ञायां तरतमयोगं विना प्रकर्षः गम्यते चेद् तादृशः प्रकर्षः नाश्रीयते। शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः नाश्रीयते इति यावत्। प्रकृते च साधकपदेन सः प्रकर्षः गम्यते इत्यतः एतादृशः प्रकर्षः आश्रयितुं न शक्यते। ननु किमिदं प्रकर्षे निषेधः क्रियते, प्राप्तिपूर्वकं हि निषेधः, अतः प्रकृष्टे प्राप्तिः कथम् आसीत् यत् तत्र निषेधः विधीयते इति चेत्, प्रकृष्टाप्रकृष्टयोः प्रकृष्टस्यैव ग्रहणं तु लोकतः एव सिद्धं तद्यथा दृश्यते लोके शास्त्रे च गौण्यमुख्ययोः उभयोः कार्यसम्भवे मुख्ये एव कार्यप्रवृत्तिरिति। लोकसिद्धमेव सिद्धान्तं परिभाषात्वेन पठति आचार्यः– “गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”। अर्थात् गौणे मुख्ये च उभयत्र कार्ये प्राप्ते स्वतः एव मुख्ये कार्यं सिध्यति। लोकन्यायानुरोधेन तु सर्वदैव मुख्ये एव कार्यं स्यात् गौणे च न स्यात्। अतः यदि कारकप्रकरणे अपि मुख्ये कार्यप्रवृत्तिः स्यात् तर्हि बहवः दोषाः आपद्यन्ते। के च ते दोषाः इति अग्रे निरूपयिष्ये। अतः तान् दोषान् निवारयितुम् अस्याः परिभाषायाः कृत्स्ने व्याकरणे प्रवृत्तावपि कारकप्रकरणे नेयम् आश्रीयते। इदम् अत्र अवधेयं यत् सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः आश्रीयते इत्यस्यैव तात्पर्यम् अस्ति गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः। अत्र प्रकरणे वस्तुतः द्वाभ्यां युक्तिभ्यां तमब्ग्रहणं खण्ड्यते।

प्रथमा युक्तिः– कारकाधिकारेणैव साधकत्वे लब्धे पुनः साधकग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति प्रकृष्टस्यैव ग्रहणं भवति अतः तमब्ग्रहणं न कर्तव्यम्।

द्वितीया युक्तिः– लोके यथा सामान्ये विशेषे च कार्ये प्राप्ते विशेषस्यैव ग्रहणं क्रियते तद्वद् अत्रापि शास्त्रे साधकस्य साधकतमस्य च करणसंज्ञायां प्राप्तायां साधकतमस्यैव तद् भविष्यति इति लोकन्यायसिद्धत्वाद् एव इष्टे सिद्धे तमब्ग्रहणं नापेक्षते।

तथापि सूत्रे तमब्ग्रहणेन इदम् एव ज्ञापितं यत् शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः अत्र कारकप्रकरणे नाश्रीयते, अर्थात् पूर्वं याभ्यां युक्तिभ्यां प्रकर्षः लब्धः तादृशः प्रकर्षः अत्र कारकप्रकरणे नाश्रीयते इति। गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति परिभाषा वा कारकप्रकरणे नाश्रीयते इति यावत्।

ज्ञापकस्य फलम् उक्तपरिभाषायाः कारकप्रकरणेऽपि प्रवृत्तौ के दोषाः तद् अत्र ज्ञापकफलमुखेन उच्यन्ते। तिलेषु तैलम् इत्यत्र यथा तिलस्य अधिकरणसंज्ञा तद्वत् वटे गावः, कूपे गर्गकुलम् इत्यत्रापि वटादीनां अधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति। ननु किं कारणं न प्राप्नोति इति चेद् आलोच्यते अत्र– ‘आधारोऽधिकरणम्’ [अष्टाध्यायी १.४.४५] इत्यनेन हि सूत्रेण अधिकरणसंज्ञा विधीयते। अस्मिन् सूत्रे आधारग्रहणाभावे अपि अधिक्रियते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरणपदेनैव आधारे लब्धे आधारग्रहणं व्यर्थं भवति, तदेव पदं व्यर्थं सत् ज्ञापयति यत्र सर्वैः अवयवैः सह अवयवी व्याप्तो वर्तते तत्रैव अधिकरणसंज्ञा स्यात्, यत्र च आधेयः कृत्स्नम् आधारं व्याप्य न तिष्ठति तत्र अधिकरणसंज्ञा न स्यात्, अर्थात् मुख्याधारस्यैव अधिकरणसंज्ञा स्यात् गौणस्य च न स्यात्। तथा सति तिलेषु तैलमित्यत्र मुख्याधिकरणस्यैव अधिकरणसंज्ञा भवति, तैलस्य तिलं व्याप्य स्थितत्वात्, गङ्गायां घोषः इत्यादिषु घोषस्य गङ्गाव्यापकत्वात् अधिकरणसंज्ञा न स्यात्। इष्यते च उभयत्रापि अधिकरणसंज्ञा। अतः एव कारकप्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः नाश्रीयते इति सिद्धान्तानुरोधात् गौणस्यापि आधारस्य अधिकरणसंज्ञां साधयितुं शक्यते।

इत्थम् एव अन्यद् एकं प्रयोजनम् आह भाष्यकृत्– अपादानम् इति महासंज्ञया यदि प्रकृष्टस्यैव

[१८] ‘वृद्धिरादैच्’ [अष्टाध्यायी १.१.१] इति सूत्रस्य महाभाष्ये।

ध्रुवस्य अपादानसंज्ञा स्यात् तर्हि ग्रामाद् आगच्छति इत्यत्र मुख्यस्य ध्रुवस्यैव अपादानसंज्ञायां सत्याम् अपि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतराः इत्यत्र गौणस्य ध्रुवस्य अपादानसंज्ञा न स्यात्। परन्तु शब्दसामर्थ्यगम्यप्रकर्षस्य अनाश्रयणे गौणस्यापि ध्रुवपदार्थस्य अपादानसंज्ञा सिध्यति, येन सांकाश्यस्यापि अपादानसंज्ञा निर्बाधा।

स्वांशे चारितार्थ्यम् साधकतमं करणम् इति सूत्रे तमब्ग्रहणाभावे सूत्रं भवति साधकं करणम् इति। कारकाधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः व्यर्था सती प्रकर्षं ज्ञापयिष्यति। परन्तु शब्देन गम्यमानस्य सामर्थ्यस्य अनाश्रयणात् गौणस्यापि साधकस्य करणसंज्ञा स्यात्, तेन रामः बाणेन वालिनं हतवान् इत्यत्र रामस्यापि करणसंज्ञापत्तिः। परन्तु तमब्ग्रहणे क्रियमाणे दोषो न भवति। तमब्ग्रहणे क्रियमाणे प्रकर्षः प्रत्ययगम्यः न तु शब्दसामर्थ्यगम्यो भवति। अतः तदा तु प्रकृष्टमाश्रयितुं शक्यते, तेन प्रकृष्टस्यैव साधकस्य करणसंज्ञा सिध्यति। सारांशस्तु इत्थं– शब्दसामर्थ्यगम्यस्य प्रकर्षस्य कारकप्रकरणे आश्रयाभावात् सर्वेषाम् अपि कारकाणां क्रियासिद्धौ उपकारकत्वात् सर्वेषाम् अपि कारकाणां करणसंज्ञायां प्राप्तायाम् अनेन तमब्ग्रहणेन प्रकृष्टोपकारकस्यैव करणसंज्ञा सिध्यति, इति तमब्ग्रहणं स्वांशे चरितार्थं भवति।

सिद्धान्तविन्दवः

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टम् उपकारकं तस्यैव करणसंज्ञा भवति। प्रकृष्टत्वं चात्र यन्निष्ठव्यापारानन्तरं क्रियोत्पत्तिः तत्त्वम्।

साधकतमं सूत्रे प्रकर्षार्थः साधकपदेन गम्यमानेऽपि तदर्थं कृतं तमप्प्रत्ययग्रहणं व्यर्थं सत् शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः कारकप्रकरणे नाश्रीयते इति ज्ञापयति।

गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति न्यायः कारकप्रकरणे इदं सूत्रं विहाय न क्वचित् प्रवर्तते।

गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति न्यायस्यैव फलम् अस्ति– शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः आश्रीयते इति।

dīpaśikhā/v5/2023/Rahul Maity/pp. 18-21